

Т.О. Щербань

ВІЗАНТІЙСЬКИЙ ВІДДІЛ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПРИ ІМПЕРАТОРСЬКОМУ НОВОРОСІЙСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Закінчення. Початок у числі 3.2010

Наприкінці 90-х років XIX ст. у Новоросійському університеті знову підвищився інтерес до візантинознавства. У 1898 році декан історико-філологічного факультету звернувся до ректора університету із пропозицією впровадити візантинознавство до навчальних програм як обов'язковий предмет. Крім того, професори факультету за ініціативою В.М. Істріна подали заяву до правління Історико-філологічного товариства з проханням відновити Візантійський відділ. Правління розглянуло це клопотання й ухвалило рішення про відновлення відділу з частковим його перепрофілюванням на Візантійсько-слов'янський. Це питання було внесено для затвердження до порядку денного загальних зборів товариства, котрі відбулися 5 листопада 1898 р. під головуванням професора О.М. Деревницького. На зборах були присутні професори О.І. Маркевич, В.М. Істрін, О.А. Павловський, Е.Р. Штерн, приват-доценти С.А. Селіванов (секретар), Ф.В. Режабек, М.Г. Попруженко, вчителі середніх навчальних закладів В.М. Добровський, В.І. Маляров, інспектор Інституту шляхетних дівчат М.П. Істомін та інші. Головуючий зачитав заяву членів товариства щодо відновлення Візантійського відділу, а також виклав думку правління з цього приводу: "Византиноведение неразрывно связано со славяноведением. Многие стороны, касающиеся византийской литературы и искусства, останутся недостаточно выясненными без привлечения к сравнению славянских и русских памятников. С другой стороны, разработка памятников литературы и искусства южных славян и русских уже совершенно невозможна без привлечения таковых же византийских. Изучение же славяноведения в последнее время настолько подвинулось вперед, что

везде сознается потребность выделения занимающихся им в отдельный кружок для обсуждения специальных вопросов. Тем более желательно образование такового кружка здесь, в Одессе, ввиду близости южнославянского мира, с которым отделение могло бы входить в непосредственные сношения. Кроме того, по местным условиям здесь всего легче ожидать интереса к южно-русской и западно-русской литературе и истории... На основании этих соображений было бы желательно учреждение при обществе специального Славянского отделения; но, ввиду указанной выше связи Византии со славянским миром и ввиду новизны дела, правление находит пока более целесообразным присоединить предполагаемое Славянское отделение к существующему уже Византийскому и преобразовать последнее в Византийско-славянское" [Протоколы заседаний... 1899, 10–11]. Потім головуєчий зачитав листа професора Московського університету (з 1913 р. члена-кореспондента Петербурзької академії наук), дійсного члена товариства з 1895 року Івана Андрійовича Лінниченка (1857–1926), який вважав створення Візантійсько-слов'янського відділу у товаристві передчасним. Професор писав: "Подразделение общества на секции, комиссии, отделения является всегда результатом усиленной деятельности значительной части его членов в изучении какой-либо отдельной ветви знаний, подлежащих разработке общества, результатом стремления объединить разрозненные силы и обрабатывать известный ряд вопросов сообща. Для осуществления такой цели необходима действительная наличность значительного числа членов общества, прилагающих свои силы к известной специальности... При других условиях –

малочисленности специалистов в известной области среди членов общества, слабой надежде на привлечение к специальной задаче отдела лиц посторонних – образование отделов является чем-то искусственным, не вызываемым естественными потребностями общества, с очень сомнительными шансами на успех, явлением, вносящим разъединение сил общества. Мне кажется, что образование Византийско-славянского отдела при Историко-филологическом обществе относится к явлениям последней категории... Даст ли наше общество достаточный контингент лиц для возможности образования специального отдела? Думаю, что ответ может быть только отрицательный: в числе членов нашего общества, находящихся в Одессе, есть только один византист; кроме него, 3–4 лица, занятия коих имеют точки соприкосновения с византизмом. Итак, деятельных членов отдела будет 4–5. Едва ли в Одессе в настоящее время возможно посторонними лицами, не членами общества, увеличить это число... Результатом образования отдела будет лишь появление в обществе двух новых званий – председателя и секретаря отдела и перенесение чтения некоторых рефератов из более обширной в очень ограниченную числом аудиторию. По всем этим соображениям я лично считаю образование Византийского отделения при Историко-филологическом обществе преждевременным” [Протоколы заседаний... 1899, 11–12].

Після того розпочалися тривалі дебати. Члени товариства виступали як на підтримку рішення правління, так і проти. Думку І.А. Лінниченка, наприклад, цілком поділяв М.П. Істомін і навіть висловив застереження, що “устройство проектируемого отдела отвлечет от общества наиболее деятельные его силы и поведет к упразднению общества” [Протоколы заседаний... 1899, 12]. Професор В.М. Істрін пояснив, що йдеться не про створення при товаристві нового структурного підрозділу, а тільки про відновлення вже існуючого, але, на жаль, існуючого лише номінально. Олексій Миколайович Деревницький нагадав присутнім, що згідно зі статутом члени товариства мають право брати участь в усіх його наукових заходах, тому “лица, интересующиеся деятельностью нового отдела, будут иметь право и возможность посещать его заседа-

ния, о которых будут поставлены в известность обычным порядком” [Протоколы заседаний... 1899, 12]. Кінець кінцем збори ухвалили постанову правління про реорганізацію колишнього Византийського відділу у Византийсько-слов’янський. Ті самі збори винесли ухвалу і щодо заснування при товаристві Педагогічного відділу. Його статут було укладено за зразком статуту Педагогічного відділу Історико-філологічного товариства при Харківському університеті. Установче засідання нового відділу 14 березня 1900 р. відкрив його голова – професор М.М. Ланге.

На голову Византийсько-слов’янського відділу було обрано професора Василя Михайловича Істрина (1865–1937), який у 1897 році перейшов із Московського університету на кафедру російської словесності Новоросійського університету. Вчений спеціалізувався в галузі історичної лінгвістики, палеографії, текстології, загального літературознавства. Василь Михайлович досліджував візантійські і слов’янські пам’ятки, причому “тексты этих памятников он издавал с большой филологической тщательностью, подвергая их комплексному анализу – палеографическому, литературному и лингвистическому. Изучение редакций памятников письменности и их судеб в славянской и русской литературах, отношение их к византийскому оригиналу – вот те задачи, которые ставил перед собой В.М. Истрин в своих исследованиях” [Очерки развития науки... 1995, 529].

На першому засіданні Византийсько-слов’янського відділу 1 грудня 1898 р. професори О.М. Деревницький, О.І. Алмазов, П.О. Лавров, приват-доценти С.А. Селіванов (секретар відділу), С.Д. Пападімітріу, Ф.В. Режабек, М.Г. Попруженко, вчителі В.М. Добровський, Х.П. Ящуржинський, В.М. Михаїл, В.М. Гусов, В.П. Маляров, В.Я. Хорошун заслухали доповідь голови відділу. Професор В.М. Істрін сказав: „Открывая первое заседание преобразованного Византийско-славянского отделения, я считаю нужным в общих чертах изложить, в каком виде мне представляется будущая деятельность отделения. И по самому названию, и потому что настоящее отделение есть продолжение предшествующего, оно ставит своей задачей изучение Византии

в самых широких размерах. Но едва ли нужно что-либо говорить об этой отрасли. Византия пустила здесь достаточно глубокие корни, чтобы нужно было распространяться о целях и способе ее изучения. Там, где были такие ученые-византологи, как Кондаков, Успенский, Красносельцев, из коих первые два продолжают и теперь подвизаться на ученом поприще в той же области, – там было бы излишним с нашей стороны говорить о важности или значении византологии, – нам остается только поддерживать старую традицию. Но наше отделение не только византийское, но и славянское, и с этой стороны оно является новым. Оно ставит своей задачей изучение славянского мира. Более чем где бы то ни было, здесь, в Одессе, уместна постановка этой задачи. Эти стены видели еще недавно одного из лучших славистов, В.И. Григоровича, память о котором всегда будет тесно связана с Новороссийским университетом. Славянский мир обширен, и весь объят его никому не под силу, но задача нашего отделения – изучать его во всех его направлениях; пусть каждый избирает себе тот уголок, который ему почему-либо ближе, и пусть каждый по мере своих сил вносит свои наблюдения в общую сокровищницу славяноведения! В круг занятий отделения должны входить и археология, и история, и литература, и язык, и быт славянских народностей” [Протоколы заседаний... 1899, 19–20]. Члени відділу, на думку В.М. Істріна, мали вивчати візантійські історичні і літературні твори, досліджувати слов’янські пам’ятки, приділяти підвищену увагу давньоруським текстам. Але цього, на погляд Василя Михайловича, було замало. Він повідомив колег про те, що в університетах Харкова, Києва, Петербурга, Москви, Казані вже повним ходом формуються теоретичні засади нової науки – етнографії, тоді як в Одесі дослідження в цій галузі ще й не починалися. Такий стан справ Василя Михайлович вважав неприпустимим: “Знакомство с бытом, характером, песнями, сказаниями и вообще – с духовным богатством народа особенно необходимо в настоящее время, когда повсеместно мы видим со стороны интеллигенции стремление прийти на помощь народу в его материальных и в духовных нуждах. ... Если отделению удастся положить основание

развитию этнографии, то и этого довольно” [Протоколы заседаний... 1899, 22].

Професор В.М. Істрін усвідомлював, що накреслив дуже напружену програму робіт, але сподівався на те, що члени відділу спільними зусиллями упоруються з усіма завданнями. “Наука только тогда может процветать, – сказал на завершении своей доповіді голова відділу, – когда каждый к ней прикосновенный по мере своих сил работает сообща с другими. Это общение я и ставлю одним из главных залогов успешения Византийско-славянского отделения на пользу отечественной науки” [Протоколы заседаний... 1899, 23].

У другій половині ХІХ ст. гімназисти не дуже захоплювалися гуманітарними предметами, тому і конкурси на історико-філологічні факультети університетів традиційно були невеликими. Особливо відзначався щодо цього Новоросійський університет. Як згадував професор В.М. Істрін, тоді, коли він приїхав до Одеси, “історико-філологічний факультет прямо-таки пустовал; на весь курс поступало 8–10 человек, а специальные отделения, главным образом классическое, по несколько лет оставались в буквальном смысле пустыми. ... Историико-филологический факультет вообще не привлекает к себе большого количества учащихся, в Одессе же, как в городе исключительно торговом, гуманитарные науки особенно не пользовались вниманием” [Істрін 1915, 52]. Василь Михайлович сподівався на те, що плідна діяльність товариства загалом і його Візантійсько-слов’янського відділу зокрема стане поштовхом до розвитку гуманітарних наук в Одесі, підвищить їхній престиж, а отже, сприятиме збільшенню охочих вступити на історико-філологічний факультет Новоросійського університету.

Василь Михайлович Істрін відновив наукові засідання Візантійсько-слов’янського відділу, сам багато працював і залучав колег до активної роботи. Він ще у Москві приступив до вивчення стародавніх рукописів. Першою його ґрунтовною працею була магістерська дисертація “Александрия русских хронографов” (1893–1894), що являла собою дослідження пам’ятки з публікацією тексту. У 1896 році В.М. Істрін видав “Сказание об Иудейском царстве”, уперше визначивши першоджерело

стародавнього перекладу. Вагомим внеском у науку стала докторська дисертація вченого “Откровения Мефодия Патарского и апокрифические видения Даниила в византийской и славянской литературах” (1897–1898). В Одесі В.М. Істрін продовжив вивчення апокрифічної літератури, досліджував, наприклад, грецькі списки “Заповіту Соломона”. “Заповіт” у першому виданні фігурував серед імовірних творів М. Пселла – письменника і вченого-енциклопедиста XI ст., але Василь Михайлович з цим не погоджувався і пропонував вважати пам’ятку анонімною доти, поки на підставі безперечних фактів учені не визначать її авторство. На думку В.М. Істрина, грецький апокриф „Заповіт”, де йдеться про зносини Соломона з демонами, у своєму первісному вигляді був однією з легенд про спорудження Соломоном храму, а „Заповітом” став значно пізніше – під час свого поширення серед населення. Вчений докладно охарактеризував усі відомі тоді редакції „Заповіту Соломона” та опублікував пам’ятку за найдавнішим рукописом Андріївського афонського скиту, а деякі відсутні у ньому уривки тексту заповнив витягами з інших списків [Истрин 1899б].

У візантійській і слов’яно-руській писемності відомі два „Мучення Микити”, один із цих текстів вважається церковно канонічним, а інший потрапив до стародавнього Індeksu заборонених книг. Апокрифічні „Мучення Микити” не мали помітного впливу на давньоруську духовну літературу, але відбилися на народних віруваннях, що виявилось, зокрема, у створенні присвяченої йому особливої заклиальної молитви, а також на іконопису, де заведено зображувати Микиту юнаком, котрий б’є цепком диявола. В.М. Істрін порівняв між собою слов’яно-руські списки апокрифічного „Мучення Микити” (у тому числі найдавніший переклад XII ст.), потім зіставив їх із візантійськими пам’ятками і дійшов висновку, що за змістом усі вони майже збігаються, але мають певні відмінності у викладенні. Вчений визначив основні складові оригіналу твору: історія увірування Микити в Бога, розповідь про його страждання, епізод з дияволом у темниці, сказання про смерть і закінчення. Кілька списків „Мучень Микити” В.М. Істрін опублікував зі своїми коментарями [Истрин 1899а].

Професор В.М. Істрін вивчав слов’яно-руські редакції Первовангелія Іакова. Він установив, що у XIII ст. існувало принаймні два його переклади з грецького оригіналу на слов’янські мови і, хоч вони робилися незалежно один від одного, багато які фразеологічні звороти і словосполучення переказано однаково. Пізніше з’явилася низка галицько-волинських списків Первовангелія з незначними відхиленнями від оригіналу. Вчений розглянув кілька таких списків, з елементами католицького вчення. Василь Михайлович вважав, що переробка первісного тексту сталася не пізніше XV ст., і пов’язав цей факт з активним пропагуванням католицтва францисканцями [Истрин 1900].

Наприкінці XIX ст. В.М. Істрін запропонував Слов’янській комісії при Московському археологічному товаристві започаткувати видання слов’янських перекладів візантійських хронік Іоанна Малали, Георгія Мніха, Костянтина Манасії та інших. Комісія пристала на цю пропозицію, а товариство згодилося видати хроніки власним накладом, але через об’єктивні обставини справа призупинилася. Тим часом з кожним роком підвищувався інтерес учених до стародавніх історичних творів. Тому у 1902 році В.М. Істрін розпочав публікацію слов’янського перекладу праці візантійського хроніста VI ст. Іоанна Малали в „Летописи Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете”. Протягом 1902–1913 рр. професор видав з другої до десятої книги всесвітньої хроніки І. Малали, оскільки перша книга вже була опублікована в „Записках” Академії наук за 1897 рік, одинадцята і дванадцята у слов’янській редакції не збереглися, а останні шість були відомі лише в уривках [Истрин 1913]. За вагомі наукові здобутки В.М. Істрина в 1902 році було обрано членом-кореспондентом Петербурзької академії наук.

В одеський період діяльності професор В.М. Істрін досліджував грецькі списки хроніки Георгія Амартола і займався підготовкою до друку слов’янського перекладу цієї пам’ятки IX ст., котра вважається одним із джерел славнозвісної „Повісті временних літ”, вивчав Палею історичну, яка виникла у Візантії наприкінці IX ст., і Палею тлумачну, складену на Русі у

XIII ст., давньоруські списки сербської редакції „Александрії” – повісті про життя й ратні подвиги Александра Македонського, грецький оригінал якої сягає II–III ст., руську пам’ятку першої половини XIII ст. „Моління Даниїла Заточника” і намагався з’ясувати, чи реальні історичні події в ній викладено, тобто чи справді Даниїла Заточника було ув’язнено. Багато уваги Василь Михайлович приділяв проблемам методології літературознавчих досліджень, у 1907 році, наприклад, опублікував „Опыт методологического введения в историю русской литературы XIX века”.

Випускник Новоросійського університету 1902 року, найкращий учень професора В.М. Істріна, приват-доцент (з 1912 р. професор) кафедри російської мови і словесності цього університету, член Візантійсько-слов’янського відділу Олександр Васильович Ристенко займався вивченням стародавніх легенд, повістей, апокрифічної й релігійно-біографічної літератури. За своє коротке життя (1880–1915) О.В. Ристенко опублікував ряд цінних наукових праць, наприклад статтю „К истории повести «Стефанит и Ихнилат» в византийской и славяно-русской литературе” (1902). Вчений вивчив і порівняв між собою велику кількість арабських, грецьких та слов’янських списків цього твору і зробив такі висновки: оригіналом грецького перекладу був стародавній арабський рукопис „Калілі і Димні”, причому в Греції твір багато разів редагувався і змінювався; слов’янський переклад грецького скороченого тексту повісті „Стефаніт і Ихнілат” уперше зроблений у Болгарії у XII або на початку XIII ст. і літературній обробці жодного разу не піддався, хоч і поширювався у величезній кількості списків; слов’янський переклад майже дослівно відтворює грецький текст, у ньому лише деінде трапляються незначні перефразування або помилки [Ристенко 1902]. Дослідженню цього твору за різними списками присвячено низку інших публікацій вченого.

У 1904 році вийшла у світ брошура О.В. Ристенка „Сказание о двенадцати снах царя Мамера в славяно-русской литературе”. Праця дістала високу оцінку спеціалістів, і наступного року автор перевідав її з незначними доповненнями у „Летописи Историко-филологического

общества”. Серед різноманітних зразків слов’яно-русської писемності цей невеличкий твір привернув увагу Олександра Васильовича насамперед своїм оригінальним сюжетом: сні царя тлумачив якийсь мудрець. О.В. Ристенко знайшов чимало списків цього твору XV–XVIII ст. і, переглянувши їх, помітив, що в деяких із них ім’я царя сплутано з іменем тлумача, тобто якщо у списках однієї редакції цар зветься Шахайшею, а тлумач Мамером, то у списках іншої редакції ім’я царя перенесене на тлумача, а його ім’я – відповідно на царя. Вчений дійшов висновку, що „Сказання про сні Шахайши (Мамера)” має східне походження і являє собою уривок з того самого першоджерела, до якого належить і твір „Калілі і Димна”. На його погляд, „Сказання” у XIII ст. або в першій половині XIV ст. через Візантію потрапило до Сербії, а звідтіля у XIV–XV ст. і до Русі. На Русі твір поширювався у двох редакціях: одна з них бере початок із сербського тексту, інша – з першої руської редакції. Вчений зазначив: „Как на Востоке, так и в славянских землях и у нас, на Руси, интерес к памятнику находился в зависимости от тяжелой окружающей современной обстановки: общество жило, мыслило и чувствовало и так или иначе изливало свои духовные потребности в литературных произведениях, хотя бы и переведенных и заимствованных” [Ристенко 1905, 92]. У додатках до своєї праці О.В. Ристенко опублікував кілька списків руської редакції „Сказання”, котра набула значної популярності серед розкольників.

„Сказання про створення храму Св. Софії у Царграді” у слов’яно-русській літературі було відоме у невеликій кількості списків, більшість із яких жодного разу не видавалися. Вчені схилилися до думки, що перший докладний опис історії зведення цього храму було зроблено у XII ст. Сергій Григорович Вілінський (1876–1950) узявся за перевірку цього висновку. Крім того, на основі дослідження всіх опублікованих текстів пам’ятки, а також кількох рукописних її списків він вирішив реконструювати приблизний хід літературної історії „Сказання” на основі візантійської і слов’яно-русської писемності. У 1900 році Сергій Григорович підтвердив висновки спеціалістів про те, що перший анонімний текст

„Сказання” з’явився на початку XII ст. і саме його покладено в основу усіх наступних грецьких та слов’яно-руських редакцій пам’ятки. Вчений визначив послідовність виникнення кількох редакцій „Сказання”, накреслив схему взаємозв’язків різних списків цих редакцій, опублікував кілька списків пам’ятки, раніше відомих лише в рукописах [Вилинский 1900].

Приват-доцент кафедри класичної філології (з 1900 року виконуючий обов’язки екстраординарного професора кафедри візантійської філології) Новоросійського університету, магістр грецької філології Синодій Дмитрович Пападімітріу (1856–1921) зацікавився постаттю Федора Продрома (Птохопродрома) після перегляду уривків з його віршів у виданні К. Неймана й Е. Міллера. У книгосховищі грецької церкви у Венеції С.Д. Пападімітріу знайшов і в 1899 році опублікував п’ять інших віршів Ф. Продрома, написаних у 1153–1159 рр., у котрих йшлося про влаштування його до манганської богадільні. Пізніше у Ватиканській бібліотеці вчений відшукав ще два тексти Продрома – надгробне слово на честь митрополита Стефана Скилиці та прощальний вірш, складений напередодні поїздки до Трапезунта. На основі ретельного дослідження пам’яток Синодій Дмитрович припустив, що Федір Продром народився приблизно у 1070–1077 рр. і, найімовірніше, був племінником Іоанна II, митрополита Київського. На жаль, деякі стародавні джерела суперечили цій гіпотезі. Синодію Дмитровичу, наприклад, траплялися у книгозбірнях автографи Ф. Продрома, котрий жив до 900 року, тексти відомого письменника XII ст. Ф. Продрома, а також ще якогось Продрома. У ході роботи вчений переконався в існуванні у минулому кількох Продромів, імена яких сплуталися у глибині віків, і намагався ідентифікувати цих осіб за їхніми рукописами. Взагалі усі питання, пов’язані з датуванням візантійських пам’яток і визначенням їхнього авторства, С.Д. Пападімітріу вважав непростими, оскільки „византійские авторы, и преимущественно стихотворцы, считали своим большим достоинством выражаться неясно, говорит много и распространять свои предложения; благодаря этому читатель часто плавает в открытом море неясности” [Пападимитриу 1902, 2].

Незважаючи на складність теми, Синодій Дмитрович продовжував вивчати життєвий шлях і творчість Птохопродрома. У 1905 році він опублікував монографічне історико-літературне дослідження „Федор Птохопродром”, а наступного року цю працю захистив як докторську дисертацію. У 1909 році С.Д. Пападімітріу було затверджено професором кафедри класичної філології, і того ж року вийшла у світ його монографія „История византийской литературы”. 1916 року Синодій Дмитрович розпочав читання курсів лекцій з історії Візантійської імперії та історії візантійського мистецтва на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету, 1917 року дістав звання заслуженого професора [Професори... 2000, 392–394].

У Візантійсько-слов’янському відділі опрацьовувалася не лише візантійська проблематика або проблематика на стику візантинознавства і славістики, а й проводилися дослідження, що традиційно належать до галузі слов’янознавства. Зачинателем наукового слов’янознавства в Новоросійському університеті був професор В.І. Григорович. У 1871 році він запропонував раді Новоросійського університету кандидатуру вихованця Московського університету Олександра Олександровича Кочубинського (1845–1907) на посаду доцента кафедри слов’янських нарід. Після прочитання пробної лекції О.О. Кочубинського затвердили на цій посаді, і відтоді до 1907 року розвиток славістики в Одесі був пов’язаний, головним чином, з його іменем.

У 1873 році Олександр Олександрович захистив магістерську дисертацію „Братья Подоби и чешские католики в начале XVII века”, в 1877 році – докторську дисертацію „К вопросу о взаимных отношениях славянских наречий” і того ж року здобув професорське звання. О.О. Кочубинський читав в університеті весь цикл славістичних предметів, з основних із них проводив семінарські заняття. Вчений глибоко вивчав історію Чехії та опублікував ряд блискучих праць у цій галузі, наприклад „Ян Амос Коменский в исторических судьбах своего народа” (1893), „Миклошич и Шафарик” (1906), „П.И. Шафарик. Очерк жизни русской науки полвека тому назад” (1906) та інші. Усі ці дослідження написані на основі архівних матеріалів і висвітлюють процес

національного відродження Чехії – розвиток чеської культури, освіти, мови.

Професор О.О. Кочубинський по праву вважається одним із фундаторів славістичної історіографії. У його монографії „Адмирал Шишков и канцлер гр. Румянцев: Начальные годы русского славяноведения” (1887–1888) уперше обґрунтовано проблематику історії слов’янознавства на етапі його формування. О.О. Кочубинський – автор низки розвідок зі слов’янського мовознавства, заміток і статей з приводу російської політики у східному питанні.

Олександр Олександрович був одним із засновників і впродовж 1895–1899 рр. головою Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, членом Візантійсько-слов’янського відділу, дев’ять разів виступав на наукових засіданнях із доповідями та повідомленнями на славістичні теми, але публікувати свої статті волів не у „Летописи” товариства, а в „Записках” Новоросійського університету (редактором яких був із 1878 року), в „Историческом вестнике” і „Вестнике Европы”, в „Журнале Министерства Народного Просвещения”, „Чтениях в Обществе истории и древностей российских при Московском университете” та в інших часописах.

Після смерті О.О. Кочубинського кафедру слов’янознавства очолив Михайло Георгійович Попруженко (1866–1943). Він захопився славістикою на лекціях О.О. Кочубинського під час свого навчання в Новоросійському університеті і в 1892 році почав працювати приват-доцентом на його кафедрі. У 1894 році М.Г. Попруженко захистив магістерську дисертацію „Из истории литературной деятельности в Сербии XV в.”, у 1899 році – докторську дисертацію „Синодик царя Бориса”, в 1908 році був затверджений у професорському званні.

Більшість наукових праць М.Г. Попруженка присвячено дослідженню писемних пам’яток південних слов’ян. Вчений вивчав, наприклад, твори Козьми Пресвітера – давньоболгарського письменника, котрий жив у період Першого Болгарського царства і залишив так звані „Бесіди”, в яких виступав проти богомилів і закликав до боротьби з ерессю. М.Г. Попруженко прокоментував ці „Бесіди”, розглянув руські збірки з великими витягами з них і довів, що церковні діячі аж до XVIII ст.

користувалися творами Козьми для обґрунтування своїх поглядів і рішень. Попри численні слушні висновки, загальний науковий рівень праць М.Г. Попруженка помітно поступався досягненням на теренах слов’янознавства його видатних попередників. Водночас неабияка заслуга Михайла Георгійовича була в ознайомленні наукової громадськості з маловідомими слов’янськими пам’ятками, а також з неопублікованими працями його сучасників. У 1917 році, наприклад, у „Византийском временнике” М.Г. Попруженко популярно переповів зміст неопублікованого рукопису 2-го тому „Истории Византийской империи” Ф.І. Успенського, що стимулювало розвиток візантинознавства.

Нетривалою, але плідною була діяльність у Новоросійському університеті відомого вченого в галузі слов’янської філології, історії та палеографії, члена Візантійсько-слов’янського відділу професора Петра Олексійовича Лаврова (1856–1929). За два роки (1898–1900), проведених в Одесі, Петро Олексійович підготував і видав кілька ґрунтовних розвідок, у тому числі одну зі своїх найкращих праць у царині болгарського мовознавства „Дамаскин Студит и сборники его имени «Дамаскины» в югославянской письменности” (1899).

У XVI ст. в храмах Греції і Фракії часто читалися повчальні проповіді Дамаскіна Студита. Збірка його проповідей стала посібником і для південних слов’ян. Петро Олексійович вивчив переклади збірки Дамаскіна у різних списках і дійшов висновку, що спочатку її текст було перекладено звичайною для тієї доби болгарсько-сербською літературною мовою, але з плином часу наступні списки все більше віддзеркалювали живі болгарські народні говірки. Вчений надавав великого значення творам Дамаскіна Студита і стверджував, що „литературное возрождение болгарского языка восходит именно к этим сборникам” [Лавров 1899, 307]. П.О. Лавров опублікував і охарактеризував великі уривки з перекладів збірки Дамаскіна XVI–XVII ст., навів також цитати зі збірок оригінальних творів, написаних у XVIII ст. новоболгарською мовою, але названих „Дамаскінами” завдяки їхній популярності серед болгар.

Упродовж 1899–1923 рр. в Одесі жив і працював один із найвидатніших лінгвістич-

тів кінця XIX – першої половини XX ст. професор (з 1923 р. академік Російської академії наук, з 1930 р. академік Польської академії наук, з 1932 р. член-кореспондент Болгарської академії наук, з 1934 р. член-кореспондент Чеської академії наук і мистецтв) Борис Михайлович Ляпунов (1862–1943). Під час роботи в Новоросійському університеті вчений досліджував переважно граматику слов'янських мов, а також старослов'янську мову, зокрема формування та взаємозв'язок її діалектів, форми відмінювання, питання фонетики тощо. Як член Візантійсько-слов'янського відділу Б.М. Ляпунов публікував свої праці на сторінках „Летописи”. Заслугують на увагу його статті: „Несколько замечаний о словенско-немецком словаре Плетершника” (1902), „Формы склонения в старославянском языке” (1905), „Научная деятельность М.С. Дринова” (1910) та інші. Борис Михайлович не підтримував тоді вчення академіка О.О. Шахматова про спільне походження південних і східних слов'янських мов, оскільки не знаходив переконливих доказів існування в минулому єдиної пра-мови, з якої начебто потім виокремилися усї південні та східні слов'янські мови.

У візантійсько-слов'янських випусках „Летописи” вийшло у світ багато інших наукових праць у галузі слов'янознавства, а також російської історії і філології*, наприклад: „Южно-славянские эпические сказания о женитьбе короля Волкошина в связи с вопросом о причинах популярности короля Марка среди южных славян” К.М. Місіркова, „Краткие известия о Лжедимитрии I” Є.М. Щепкіна, „Введение в историю русской литературы второй половины XVII века” В.М. Істріна, „К вопросу о литературной деятельности старца Артемия” С.Г. Вілінського, „Преподобный Феодосий Печерский, его жизнь и сочинения” Г.П. Бельченка, „Былые долгие гласные польского языка” С.М. Кульбакіна, „К синтаксису и семасиологии русского языка” О.І. Томсона та інші.

29 вересня 1904 р. на посту голови Історико-філологічного товариства Но-

воросійського університету професор В.М. Істрін заступив професора М.М. Ланге. Василь Михайлович підтримував творчу атмосферу в науковому колективі, координував діяльність усіх підрозділів установи, але його все більше непокоїла робота Педагогічного відділу. Педагогічний відділ об'єднував велику кількість місцевих учителів, котрі переймалися суто практичними проблемами шкільної освіти і на своїх засіданнях обмінювалися думками з приводу розширення навчальних програм у школах, підготовки нових підручників, належної організації практичних занять, шкільного режиму, специфіки викладання у жіночих і чоловічих гімназіях, шкільного виховання учнів, позашкільної самоосвіти підлітків, перевідних і випускних іспитів у середніх навчальних закладах тощо. Крім того у Педагогічному відділі обговорювалися питання, пов'язані з очікуваною реформою російського правопису.

У 1904 році на прохання Головного управління військово-навчальних закладів, громадських наукових організацій, численних педагогів і вчених, котрі вважали російський правопис вже застарілим і надто складним, в Академії наук для систематизації орфографії російської мови, під головуванням академіка Ф.Ф. Фортунатова, було створено спеціальну комісію у складі О.О. Шахматова, Ф.Є. Корша, О.І. Соболевського, А.А. Голенищева-Кутузова, А.Ф. Коні. Для практичного проведення реформи комісія обрала підкомісію, яка розробила і того ж 1904 року опублікувала проект спрощеного російського правопису, котрий дуже жваво обговорювався у пресі, в навчальних закладах і товариствах** [Історія Академії наук... 1964, 576–577]. На засіданнях Педагогічного відділу Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті деякі його члени висували вагомї аргументи на підтримку запропонованих змін у правопису російської мови, інші – піддавали проект нищівній критиці і звинувачували Академію наук у замаху на самі основи російської мови. Професор (із 1910 р. член-кореспондент Петер-

* У Візантійсько-слов'янському відділі проводилися наукові дослідження з російської історії і філології, хоч у слов'янських країнах повелося не включати до слов'янознавства вітчизняну тематику.

** У 1912 році академічна підкомісія опублікувала остаточний проект нового правопису, але реформа російської орфографії відбулася лише в 1917–1918 рр.

бурзької академії наук) Олександр Іванович Томсон, наприклад, був проти реформування правопису російської мови, але виступав за вдосконалення методології його викладання в середніх навчальних закладах. В.М. Істрін брав участь у таких дебатах, але вважав, що спеціалізація Педагогічного відділу і більшість питань, що порушуються на його засіданнях, не відповідають меті й завданням Історико-філологічного товариства, зазначеним у статуті, тому вважав доцільнішим створити в Одесі окреме Педагогічне товариство. На загальних зборах Історико-філологічного товариства 21 квітня 1906 р. В.М. Істрін запропонував відокремити Педагогічний відділ від Історико-філологічного товариства з подальшою його реорганізацією у самостійне Педагогічне товариство із власним друкованим органом. Загальні збори ухвалили пропозицію голови товариства і для детального розроблення цього питання доручили правлінню створити спеціальну комісію. Невдовзі таку комісію було сформовано із членів Педагогічного відділу під керівництвом професора М.М. Ланге, однак особливої активності вона не виявляла, в той час як призначений до реформування Педагогічний відділ перестав функціонувати.

У середині 1906 року В.М. Істрін вирішив змінити місце роботи і відтоді вже майже не цікавився справами наукового товариства. Наступного року він був обраний дійсним членом Академії наук, переїхав до Петербурга і почав працювати у Відділенні російської мови і словесності Академії наук [Славяноведение в дореволюционной России 1979, 168–169]. У 1907 році член правління товариства (секретар) і один із найактивніших членів Візантійсько-слов'янського відділу Олександр Васильович Ристенко виїхав у дворічне наукове відрядження за кордон. Несумлінне ставлення голови до своїх обов'язків, а потім відсутність його та секретаря товариства кепсько позначилися на роботі установи. Крім того, великої втрати зазнало товариство у травні 1907 року зі смертю професора Олександра Олександровича Кочубинського. З травня 1906 року до кінця вересня наступного року не відбулося жодного загального засідання товариства і було проведено лише два засідання Візантійсько-слов'янського відділу, на яких С.Г. Вілін-

ський прочитав реферат „До питання про походження вчення заволзьких старців”, Б.М. Ляпунов і М.Г. Попруженко розповіли про наукову та громадську діяльність М.С. Дринова.

Катастрофічна ситуація склалася і з фінансами. Членські внески сплачувалися не регулярно, на настійні прохання правління терміново їх сплатити відгукувалися далеко не всі члени товариства. Не було грошових надходжень і за проведення публічних лекцій. Брак коштів поставив під загрозу видання вже підготовлених до друку чергових томів „Летописи”. Для упорядкування роботи товариства 29 вересня 1907 р. правління скликало загальні звітно-виборні збори, на яких головою товариства було обрано професора церковної історії Новоросійського університету О.П. Доброклонського (1856–1937), його заступником – В.Ф. Лазурського, секретарем – С.Г. Вілінського, скарбником – С.Д. Пападімітріу, членами правління – Б.М. Ляпунова і О.П. Флерова. Зважаючи на важке становище товариства, діяльність Візантійсько-слов'янського відділу вирішено було тимчасово припинити, „дабы сосредоточить всю работу членов общества в общих собраниях, не разбивая ее по секциям” [Протоколы заседаний... 1910, 19]. У разі розширення діяльності товариства і збільшення кількості рефератів із візантійсько-слов'янської проблематики загальні збори залишили за собою право відновити цей відділ і провести вибори його голови та секретаря.

На жаль, нове керівництво відразу загостило чвари й протиріччя серед членів товариства. Правління запропонувало обрати академіків В.М. Істріна та О.І. Соболевського почесними членами Історико-філологічного товариства, „что встретило несочувствие и резкое осуждение со стороны некоторых членов общества” [Протоколы заседаний... 1910, 26]. Члени товариства виступили проти рішення правління, бо, певна річ, добре пам'ятали, що В.М. Істрін останнім часом працював у товаристві абияк, тому не вважали його гідним звання почесного члена. Не діставши у цьому питанні згоди колег, 25 листопада 1907 р. правління усім складом відмовилося від посад.

8 грудня 1907 р. на прохання більшості членів товариства Олександр Павлович Доброклонський згодився балотуватися на

голову товариства удруге, але попередив збори, „что предложение, выработанное прежним составом правления, он сочтет своим долгом отстаивать и при новом составе, и при возбуждении этого вопроса в новом составе правления будет стоять на прежней, объективной точке зрения” [Протоколы заседаний... 1910, 30]. Попри таку відверту заяву, загальні збори обрали О.П. Доброклонського головою товариства. 29 березня 1908 р. нарешті було остаточно укомплектовано і склад правління: заступником голови став професор Б.М. Ляпунов, скарбником – інспектор одеської гімназії О.Д. Щербина, секретарем – приват-доцент С.Г. Вілінський, членами правління – професор О.І. Алмазов і викладач Третьої одеської гімназії О.П. Флеров. Збори також ухвалили принципове для правління рішення щодо обрання почесними членами товариства В.М. Істріна й О.І. Соболевського.

Щонайперше правління вирішило заслухати звіт М.М. Ланге як керівника створеної наприкінці квітня 1906 р. комісії, якій було доручено підготувати проект реорганізації Педагогічного відділу у товариство. Жодних матеріалів з цього приводу комісія не подавала, Педагогічний відділ не працював, тим часом до правління надходили колективні листи від одеських учителів із проханнями відновити його роботу. У своєму слові на спільному засіданні Історико-філологічного товариства і Педагогічного відділу 28 травня 1908 р. професор Михайло Михайлович Ланге зробив спробу перекласти відповідальність за бездіяльність відділу на попереднє правління й особисто В.М. Істріна, котрий начебто передчасно порушив питання про його реорганізацію, склав повноваження голови відділу та керівника комісії і заявив про свій вихід із товариства. Разом з М.М. Ланге відмовилися від подальшої роботи в товаристві І.А. Лінниченко і Л.Д. Чудновська. Збори постановили: вжити термінових заходів для відновлення роботи Педагогічного відділу. Незабаром ситуація поліпшилася, новообрані голова відділу О.П. Флеров і секретар П.О. Потапов з вересня 1908 р. відновили регулярні засідання відділу, і впродовж 1908–1909 рр. він поповнився понад 100 новими членами, переважно одеськими вчителями. Од-

ночасно зі своїм кількісним збільшенням товариство знову зазнало значної втрати – 7 серпня 1908 р. пішов із життя фундатор товариства професор Георгій Іванович Перетяткович.

Під час заслуховування на засіданнях доповідей та рефератів, а також при рецензуванні розвідок, що подавалися до друку, члени правління констатували помітне зниження наукового рівня товариства. Причини такого явища були очевидними: дехто з відомих вчених помер, інші виїхали з Одеси на місця нових призначень або у тривалі відрядження, тоді як до товариства вступали спеціалісти невисокої кваліфікації, а іноді й далекі від науки особи. Усунути недоліки в роботі товариства правління вирішило насамперед шляхом запровадження більш суворих правил прийому нових членів до наукового закладу. 31 серпня 1908 р. правління постановило: „1. На будущее время принимать новых членов предварительно в число членов-сотрудников, откуда переводить их в число действительных членов лишь после действительного прояснения ими интереса к наукам, входящим в круг занятий общества (например, путем чтения рефератов, участия в работах общества и т.п.); 2. Лиц, имеющих печатные труды, принимать непосредственно в действительные члены общества на основании прямого указания § 8 устава” [Отчет о деятельности... 1910, 11].

Екстрені заходи, вжиті правлінням, сприяли подоланню негативних тенденцій у товаристві, діяльність якого помітно активізувалась. У 1908/1909 навчальному році, наприклад, відбулося 36 зборів і засідань, у тому числі звітно-виборні збори, відкриті збори з нагоди 100-річчя від дня народження М.В. Гоголя, 9 наукових засідань, 4 спільних засідання Педагогічного відділу і товариства, 21 засідання Педагогічного відділу.

Оскільки товариство почало входити у робочу колію, у квітні 1909 року було вирішено відновити Візантійсько-слов'янський відділ, але вибори його голови та секретаря провести пізніше. Робота Візантійсько-слов'янського відділу потроху відроджувалася, О.В. Ристенко, наприклад, займався вивченням легенд про св. Георгія та дракона у візантійській і слов'яно-руській літературах, С.Д. Пападімітріу продовжу-

вав досліджувати творчість візантійських письменників, С.Г. Вілінський працював над відтворенням життя Василя Нового за маловідомими літературними джерелами, М.Г. Попруженко розшукував в одеських архівах матеріали, що стосувалися історії слов'янських колоній в Російській імперії, а також переглядав публікації професора В.І. Григоровича і складав анотовану бібліографію його наукових праць і т.ін.

У Візантійсько-слов'янському відділі було заведено вшановувати пам'ять померлих колег. 11 вересня 1898 р. пішов із життя професор Микола Хомич Красносельцев, а 22 жовтня того ж року відбулося спеціальне засідання на тему „М.Х. Красносельцев, його життя і науково-літературна діяльність”. Крім того, професори відділу підготували „Поминку по Н.Ф. Красносельцеве”, котра вийшла з друку 1899 року. Брошура містила такі статті: „Профессор Н.Ф. Красносельцев, его жизнь и учено-литературная деятельность” О.І. Алмазова, „Воспоминания о Н.Ф. Красносельцеве как о товарище по университетской службе в Одессе” Г.І. Перетятковича, „Труды Н.Ф. Красносельцева в области византийско-славянской литературы” В.М. Істріна, „Значение славянских текстов, изданных Н.Ф. Красносельцевым” П.О. Лаврова, „Еще о Н.Ф. Красносельцеве” М.Г. Попруженка – та список друкованих праць небіжчика [Поминка... 1899].

7 грудня 1899 р. відділ скликав відкриті збори, присвячені академіку Василю Григоровичу Васильєвському. На цих зборах його колишній учень професор М.М. Ланге сказав у своїй промові, що вітчизняна наука зазнала непоправної втрати зі смертю видатного візантиніста. Потім Є.М. Щепкін розглянув праці небіжчика із соціально-політичної історії Візантії. Доповідач порівняв розвідки академіка з мозаїкою і сказав, що „требуется известная ширина кругозора и напряжение мысли, чтобы объять всю картину Васильевского целиком” [Протоколы заседаний... 1900, 2/]. В.М. Істрін охарактеризував публікації В.Г. Васильєвського в галузі візантійського літературознавства, зазначивши, що всі вони „обнаруживают тонкость анализа Васильевского, способность его останавливаться на мелких фактах, не заслуживающих в глазах других никакого внимания,

и за случайно брошенным словом видеть целую картину” [Протоколы заседаний... 1900, 2/]. П.О. Лавров у своєму виступі торкнувся досліджень академіка, котрі стосувалися слов'янської історії, О.І. Маркевич згадав суто людські якості В.Г. Васильєвського.

1 березня 1908 р. відбулося ушанування пам'яті члена-засновника товариства, доктора слов'янської філології, професора Олександра Олександровича Кочубинського. На загальних зборах члени товариства слухали доповіді: Б.М. Ляпунова – „Про праці О.О. Кочубинського в царині слов'янського мовознавства”, М.Г. Попруженка – „Доробок О. Кочубинського з історії слов'янських народів”, В.П. Мочульського – „Дослідження Олександра Кочубинського в галузі історії російської літератури” та інші.

Історико-філологічне товариство відзначало ювілеї видатних учених, письменників і поетів, організовувало, наприклад, на честь В.І. Григоровича, М.В. Гоголя, О.С. Грибосдова, В.А. Жуковського, О.С. Пушкіна публічні лекції, котрі користувалися неабиякою популярністю серед одеситів.

Візантійсько-слов'янський відділ завжди направляв своїх представників на археологічні з'їзди, котрі періодично скликалися Московським археологічним товариством. Після повернення до Одеси на спеціальних засіданнях відділу вони робили огляди найцінніших доповідей, почутих на з'їздах. Делегати XI з'їзду, що відбувся у Києві в 1899 році, О.І. Маркевич, І.А. Лінниченко, Х.П. Ящуржинський, М.П. Істомін, П.П. Шеймін особливо відзначили доповіді: „Російське законодавство про архіви” А.М. Львова, „Теорія і практика архівних описів” Г.М. Шмельова, „Останні сліди козацтва на Правобережній Україні” В.І. Щербини, „Церковнослов'янські вірші IX–X століть і їхнє значення для вивчення церковнослов'янської мови” О.І. Соболевського [Труды... 1902/6]. Програма роботи XII Археологічного з'їзду, котрий проходив з 15 до 27 серпня 1902 р. у Харкові, була широкою і насиченою. Похвальні відгуки науковців дістали „Нариси народного побуту” М.Ф. Сумцова, „Археологічна мапа Харківської губернії”, складена Д.І. Багалієм, дослідження М.М. Плохин-

ського „Чужоземці у старій Малоросії”, М.М. Познанського „Вбрання малоросів” [Труды... 1902а]. Членів Візантійсько-слов’янського відділу при Історико-філологічному товаристві Новоросійського університету вразила надзвичайно багата етнографічна виставка, що працювала під час роботи з’їзду, викликаючи захоплення не лише спеціалістів, а й простого люду. Плідною була поїздка членів Візантійсько-слов’янського відділу до Катеринослава в 1905 році на XIII Археологічний з’їзд. На цьому з’їзді представник одеської делегації професор Е.Р. Штерн зробив велику доповідь „Доісторична грецька культура на Півдні Росії”. Не менш змістовними були і доповіді В.В. Хвойки „Початок землеробства і бронзовий вік у Наддніпрянщині”, Д.І. Еварницького „Розкопки курганів у Катеринославській губернії”, В.І. Ляско-ронського „Змієві вали в Південній Росії та приблизна доба їхнього виникнення” [Труды... 1907]. Делегатів XIV Археологічного з’їзду, що відбувся в 1908 році у Чернігові, особливо зацікавили доповіді: Г.Г. Павлуцького – „Київські храми домонгольського періоду і їхній стосунок до візантійського зодчества” і „Про походження форм українського дерев’яного церковного зодчества”, О.П. Новицького „Риси самобутності в українському зодчестві” та Ф.Ф. Горностаєва „Будівництво графів Разумовських на Чернігівщині” [Труды... 1911]. Члени одеського Історико-філологічного товариства відвідали й етнографічну виставку, а після повернення до Одеси Х.П. Ящуржинський розповів колегам про „Старожитності етнографічні і церковні на XIV Археологічному з’їзді”, С.П. Шелухін – про „Старожитності історичні і юридичні”. Одеські вчені в 1911 році побували і на XV Археологічному з’їзді у Новгороді. На його засіданнях виступали з доповідями: І.Є. Євсєєв – „Геннадієвська Біблія 1499 року”, С.О. Долгов – „Одкровення Стефана”, І.С. Романцев – „Описання Новгородського Софійського кафедрального собору”, П.Л. Гусєв – „Новгородська церква Свв. Апостолів Петра і Павла”, І.В. Аничков – „Огляд поміщицьких маєтків Новгородської губернії” та інші [Труды... 1916].

Візантійсько-слов’янський відділ брав участь у наукових заходах, що стосувалися

проблем слов’янознавства. О.О. Кочубинський, наприклад, входив до складу президії організаційного комітету зборів славистів, скликаних Академією наук у 1903 році в Петербурзі, котрі фактично набули значення Всеросійського слов’янського з’їзду [Лаптева 1981]. І.В. Каменський у 1908 році був делегатом Слов’янського з’їзду у Празі. На цих та інших подібних заходах порушувалися злободенні для тих часів питання, пов’язані з підготовкою узагальнюючих праць зі слов’янознавства, розробленням методології наукових досліджень у цій галузі, поліпшенням інформаційного забезпечення славистів, розширенням наукових комунікацій вчених, впровадженням координації науково-дослідних робіт.

1914 року вибухнула Перша світова війна, порушивши добре налагоджений навчальний процес в Одеському університеті. Майже завмерло наукове життя і в Історико-філологічному товаристві. Деякі професори перестали приходити на збори та засідання, і голові товариства – професору кафедри російської мови і словесності, з 1912 року проректору Новоросійського університету Сергію Григоровичу Вілінському ставало все важче налаштувати колектив на робочий лад. 8 жовтня 1914 р. вийшов царський указ про призов на військову службу юнаків, які мали звільнення від неї до закінчення вищих навчальних закладів, і студенти Імператорського Новоросійського університету почали вирушати на фронт. У надзвичайно скрутних умовах Історико-філологічне товариство підготувало і 1915 року видало 24 том „Летописи”, останній – 25 том, із зібранням праць В.І. Григоровича і великою вступною статтею М.Г. Попруженка, побачив світ у 1916 році.

На початку 1917 року в Одесі розпочалися студентські заворушення. 23 березня 1917 р. на університетській сходці студенти порушили питання про усунення з посад проректора С.Г. Вілінського, декана історико-філологічного факультету О.П. Доброклонського та ще декого з професорів. Під тиском студентів 24 березня Сергій Григорович Вілінський подав у відставку. У квітні 1917 року Міністерство народної освіти задовольнило прохання про відставку ректора Новоросійського університету Дмитра Павловича Кишенсько-

го [Історія Одеського університету... 1968, 87]. Постійні вимоги студентів відставки ректора і зрив занять восени 1917 року змусили його наступника О.П. Доброклонського 9 листопада піти у відставку. Після нього кілька місяців посаду ректора обіймав І.М. Занчевський. Перший демократично обраний ректор Новоросійського університету Антон Дмитрович Білімович залишався на цій посаді (з перервою у квітні – серпні 1919 р.) з березня 1918 року по листопад 1919 року. Із 6 квітня до кінця серпня 1919 року Одеса перебувала в руках більшовиків, які займалися реформуванням вищої школи на засадах прийнятої VIII з'їздом РКП(б) програми в галузі освіти. Згідно із затвердженим відділом вищої школи Народного комісаріату освіти УСРР „Тимчасовим положенням... про управління вищими навчальними закладами” посади ректорів і проректорів у вищих скасовувалися, а їхні функції покладалися на призначених Наркомосом комісарів. Наприкінці серпня 1919 року денікінські війська зайняли місто, й попередню систему управління вищими навчальними закладами незабаром було відновлено. У лютому 1920 року в Одесі знову встановилася радянська влада, і Народний комісаріат освіти УСРР зі створеним при ньому Головним комітетом професійної і спеціально-наукової освіти продовжили руйнування вищої школи України: університети ліквідовувалися як такі, замість них створювалися інститути народної освіти та інші навчальні заклади. Безпосередню участь у проведенні цієї реформи брав, так би мовити, останній ректор старого Новоросійського університету С.І. Солнцев. Реформа супроводжувалася звільненням з роботи досвідчених професорів і призначенням на їхні місця „політично грамотних” доцентів, молодих викладачів, висуванців із середньою, іноді – незакінченою середньою освітою. Відомі вчені, відчуваючи свою непотрібність у власній державі, емігрували на Захід: „Багато професорів-істориків та вчених з інших наук, що виїхали з Одеси в трагічні 1917–1920 роки або були випроваджені за кордон у 1922 році як представники «антирадянської інтелігенції», працюючи згодом у різних країнах Європи, справили помітний вплив на європейську науку” [Історія Одеського університету

2000, 38]. У ці важкі часи, звичайно, про роботу Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті вже й мови не було. Фактично воно припинило свою діяльність у 1917 році, хоч юридично було ліквідоване лише 1923 року, під час об'єднання з Одеським бібліографічним товариством при створенні на їхній основі Одеського філологічного товариства.

Візантія справляла потужний вплив на слов'янські країни, на різні сфери життя росіян. Цей вплив відбився на численних перекладних слов'янських і давньоруських історичних та літературних творах, котрі зберегли особливості візантійських оригіналів. Під час вивчення минувшини Росії, її культурного надбання та при проведенні досліджень у галузі слов'янознавства вчені зверталися до візантійських першоджерел, тим самим започатковуючи нову науку – візантинознавство.

Високо оцінив значення візантійських пам'яток для наукових студій у царині слов'янознавства професор В.І. Григорович. У 1860 році він запропонував відкрити в одеському Рішельєвському лицей кафедрі слов'янської філології з поглибленим опрацюванням візантійської проблематики, а у середині 70-х років XIX ст. підготував проект створення в Одесі потужного візантійсько-слов'янського наукового центру. На жаль, слушні пропозиції професора В.І. Григоровича не були втілені у життя. Через багато років почастіло реалізувати його ідею пощастило професору (з 1900 р. академіку) Ф.І. Успенському, котрий для вирішення цього питання мусив переборювати не лише опір високих чиновників, а й нерозуміння та байдужість деяких колег, котрі вважали організацію в Одесі Візантійського наукового товариства справою завчасною. Окреме Візантійське товариство Міністерство народної освіти організувати не дозволило, але з ініціативи Ф.І. Успенського при Імператорському Новоросійському університеті 21 грудня 1888 р. було засновано Історико-філологічне товариство, при якому, також завдяки насамперед Ф.І. Успенському, 1891 року відкрився Візантійський відділ.

Історико-філологічне товариство об'єднало велику кількість вчених із різних міст Російської імперії і з-за кордону, але

його дієздатність забезпечувалася, певна річ, насамперед професорами Новоросійського університету. Серед викладачів історико-філологічного факультету цього університету було небагато візантиністів, тому від'їзд з Одеси будь-кого з них у тривалі відрядження або на місце нового призначення негативно відбивався на роботі Візантійського відділу. Діяльність Візантійського, з 1898 року – Візантійсько-слов'янського відділу не відзначалася стабільністю, періоди його піднесення заступали роки стагнації, результативність роботи залежала від наявності в університеті належної кількості спеціалістів у галузі візантиністики, організаторських здібностей і творчої наснаги чільників відділу, кваліфікації та наукових уподобань його членів, загального стану справ у товаристві і, звичайно, політичної і соціально-економічної ситуації в країні. Під час Першої світової війни робота Історико-філологічного товариства загальмувалася, а в буремний 1917 рік припинилася. Революція і громадянська війна, а також нерозважливі реформи радянського уряду у галузі вищої школи унеможливили відновлення діяльності цієї установи.

У Візантійському відділі не існувало чіткої програми наукових студій, тому його діяльність не набула системного характеру. Розроблення такої програми для забезпечення злагодженої та ефективної роботи усього наукового колективу професор Ф.І. Успенський вважав обов'язком голови відділу, але у професора Ф.Є. Корша, через переобтяженість організаційними справами, пов'язаними із заснуванням відділу, під час його нетривалого головування, мабуть, до цього просто не дійшли руки. Професор В.М. Істрін на першому засіданні лише у загальних рисах окреслив основні напрями діяльності Візантійсько-слов'янського відділу і запропонував колегам самостійно визначати для опрацювання ті ділянки на науковій ниві, котрі їх приваблюють найбільше. Така організація роботи призвела до певної непослідовності у виборі тем наукових досліджень, водночас

мала і позитивне значення – не обмежувала творчої ініціативи вчених, створювала демократичну атмосферу в колективі.

За результатами проведеної роботи професори робили доповіді на спеціальних засіданнях, де фактично відбувалися перевірка переконливості їхньої аргументації, апробування наукових поглядів і гіпотез. Присутні на таких засіданнях вчителі нечасто робили доповіді, оскільки, певна річ, поступалися кваліфікацією маститим ученим, але розширяли свою ерудицію, що дозволяло їм потім підвищувати рівень викладання гуманітарних предметів у середніх навчальних закладах. Публікація наукових праць відділу в окремих випусках „Летописи Историко-филологического общества” сприяла популяризації творчих здобутків на теренах візантиністики і славістики серед наукової громадськості.

У Візантійсько-слов'янському відділі розроблялася славістична проблематика, публікувалися розвідки з російської історії і філології, опрацьовувалися окремі наукові теми в галузі візантиністики, але здебільшого візантиністичні дослідження проводилися в контексті слов'янознавства. Науковому аналізу підлягали щойно відкриті пам'ятки, а також уже відомі, однак не достатньо вивчені. Стародавні твори видавалися у різних редакціях і списках, датувалися, коментувалися, визначалися їхнє авторство, склад, зміст тощо. Часто-густо слов'янські і руські рукописи являли собою переклади візантійських текстів, тому їхня наукова інтерпретація та відтворення літературної історії на ґрунті візантійської і слов'яно-руської писемності мали важливе значення як для розвитку візантиністики, так і славістики. Велика заслуга членів Візантійського (Візантійсько-слов'янського) відділу полягає у тому, що вони ввели до наукового обігу багатий фактологічний матеріал і зробили помітний внесок у формування наукових підвалин слов'янознавства, створили міцну джерельну базу для узагальнюючих досліджень у галузі візантиністики і таким чином сприяли остаточному виділенню його в окрему галузь наукового знання.

ЛІТЕРАТУРА

Александров А. Памяти Виктора Ивановича Григоровича // *Русский филологический вестник.* № 1–2. Варшава, 1902.

Беляев Д.Ф. Храм Богородицы Халкопратийской в Константинополе // *Летопись*

- Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете (Летопись).** Т. II. Византийское отделение (Виз. отд.). Вып. I. Одесса, 1892.
- Биография Федора Евгеньевича Корша // **Украинская жизнь.** Москва, 1915. № 3–4.
- Богданов А.И. **Федор Евгеньевич Корш.** Ашхабад, 1982.
- Бузескул В.П. **Всеобщая история и ее представители в России в XIX и начале XX века.** Ч. I. Киев, 2004.
- Вилинский С.Г. Византийско-славянские сказания о создании храма Св. Софии Цареградской // **Летопись.** Т. VIII. Византийско-славянское отделение (Виз.-слав. отд.). Вып. V. Одесса, 1900.
- Готалов-Готлиб А.И. Успенский как профессор и научный руководитель // **Византийский временник.** Москва, 1947. Т. 1 (XXVI).
- Григорович В.И. Как выражались отношения Константинопольской церкви к окрестным северным народам и преимущественно к болгарам в начале X-го столетия (Собрание сочинений Виктора Ивановича Григоровича) // **Летопись.** Одесса, 1916. Т. XXV.
- Григорович В.И. **О Сербии в ее отношениях к соседним державам, преимущественно в XIV–XV столетиях.** Казань, 1859.
- Григорович В.И. **Очерк путешествия по Европейской Турции.** Москва, 1877.
- Дестунис Г.С. Живые остатки византийской терминологии // **Летопись.** Т. II. Виз. отд. Вып. I. Одесса, 1892.
- Дмитриев Н.К. **Федор Евгеньевич Корш.** Москва, 1962.
- История Академии наук СССР.** Т. 2. Москва – Ленинград, 1964.
- Історія Одеського університету за 100 років.** Київ, 1968.
- Історія Одеського університету: 1865–2000.** Одеса, 2000.
- Истрин В.М. А.В. Рыстенко // **Журнал Министерства Народного Просвещения.** Ч. LX. № 11–12. Санкт-Петербург, 1915.
- Истрин В.М. Апокрифические мучения Никиты // **Летопись.** Т. VII. Виз. отд. Вып. IV. Одесса, 1899а.
- Истрин В.М. Греческие списки «Завещания Соломона» // **Летопись.** Т. VII. Виз. отд. Вып. IV. Одесса, 1899б.
- Истрин В.М. К вопросу о славяно-русских редакциях Первоевангелия Иакова // **Летопись.** Т. VIII. Виз.-слав. отд. Вып. V. Одесса, 1900.
- Истрин В.М. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе // **Летопись.** Т. XXII. Одесса, 1913.
- Кирпичников А.И. В.И. Григорович и его значение в истории русской науки // **Исторический вестник.** № 12. Санкт-Петербург, 1892.
- Кирпичников А.И. Переписка монаха Иакова с императрицей // **Летопись.** Т. II. Виз. отд. Вып. I. Одесса, 1892.
- Корш Ф.Е. Заметки к тексту поэмы об Аполлонии Тирском по изданию Вагнера // **Летопись.** Т. II. Виз. отд. Вып. I. Одесса, 1892.
- Красносельцев Н.Ф. Типик церкви Св. Софии в Константинополе // **Летопись.** Т. II. Виз. отд. Вып. I. Одесса, 1892.
- Лавров П.А. Дамаскин Студит и сборники его имени «Дамаскины» в юго-славянской письменности // **Летопись.** Т. VII. Виз. отд. Вып. IV. Одесса, 1899.
- Латтева Л.П. Съезд русских славистов 1903 г. // **Исследования по историографии славяноведения и Балканистики.** Москва, 1981.
- Левитский А. Из студенческих воспоминаний // **Новороссийский университет в воспоминаниях современников.** Одесса, 1999.
- Матвеева Л.В. Виктор Иванович Григорович – первый украинский славяновед-византинист (1815–1876) // **Східний світ,** № 3, Київ, 2009.
- Матвеева Л.В. **Виктор Григорович – первый украинский славяновед-византолог (1815–1876).** Киев, 2010.
- Несколько слов, сказанных проф. славянских наречий В. Григоровичем по поводу празднования тысячелетия со времени кончины Св. Кирилла (Собрание сочинений Виктора Ивановича Григоровича) // **Летопись.** Т. XXV. Одесса, 1916.

Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете // **Летопись**. Т. I. Одесса, 1890.

Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 1898–1899 гг. // **Летопись**. Т. VIII. Виз. отд. Вып. V. Одесса, 1900.

Отчет о деятельности Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете за 1908–1909 гг. // **Летопись**. Т. XVI. Виз.-слав. отд. Вып. IX. Одесса, 1910.

Очерки развития науки в Одессе. Одесса, 1995.

Пападымитриу С.Д. Иоанн II, митрополит Киевский, и Федор Продром // **Летопись**. Т. X. Виз.-слав. отд. Вып. VII. Одесса, 1902.

Поминка по Н.Ф. Красносельцеве. Одесса, 1899.

Попруженко М.Г. Виктор Иванович Григорович в Одессе // **Летопись**. Т. XXV. Одесса, 1916.

Протоколы заседаний Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете // **Летопись**. Т. VII. Виз. отд. Вып. IV. Одесса, 1899.

Протоколы заседаний Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете // **Летопись**. Т. VIII. Виз.-слав. отд. Вып. V. Одесса, 1900.

Протоколы заседаний Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете // **Летопись**. Т. XVI. Виз.-слав. отд. Вып. IX. Одесса, 1910.

Профессори Одесского (Новоросійського) університету. Біографічний словник. Т. 3. Одеса, 2000.

Рыстенко А.В. К истории повести «Стефанит и Ихнилат» в византийской и славяно-русской литературах // **Летопись**. Т. X. Виз.-слав. отд. Вып. VII. Одесса, 1902.

Рыстенко А.В. Сказание о двенадцати снах царя Мамера в славяно-русской литературе // **Летопись**. Т. XIII. Виз.-слав. отд. Вып. VIII. Одесса, 1905.

Славяноведение в дореволюционной России. Москва, 1979.

Тридцатилетие ученой и профессорской деятельности Федора Евгеньевича Корша // **Филологическое обозрение**. Т. XI. Ч. 1. 1896.

Труды двенадцатого Археологического съезда в Харькове (1902 год). Т. 1. Москва, 1902а.

Труды одиннадцатого Археологического съезда в Киеве (1899 год). Т. 2. Москва, 1902б.

Труды пятнадцатого Археологического съезда в Новгороде (1911 год). Т. 2. Москва, 1916.

Труды тринадцатого Археологического съезда в Екатеринославе (1905 год). Т. 1. Москва, 1907.

Труды четырнадцатого Археологического съезда в Чернигове (1908 год). Т. 2. Москва, 1911.

Успенский Ф.И. Воспоминания о В.И. Григоровиче // **Летопись**. Т. I. Одесса, 1890.

Успенский Ф.И. Значение византийских занятий в изучении средневековой истории // **Записки Императорского Новороссийского университета (Записки НУ)**. Т. XVI. Одесса, 1875.

Успенский Ф.И. Из истории византиноведения в России // **Анналы**. № 1. Санкт-Петербург, 1922.

Успенский Ф.И. Образование второго Болгарского царства // **Записки НУ**. Т. XXVII. Одесса, 1879.

Успенский Ф.И. Типик монастыря Св. Маманта в Константинополе // **Летопись**. Т. II. Виз. отд. Вып. I. Одесса, 1892.

Устав Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете // **Летопись**. Т. 1. Одесса, 1890.

Щербань Т.О. Фундатор наукового слов'язнавства // **Вісник НАН України**, № 5, 2005.